

ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİ SONRASI EMEVÎ İDARECİLERİNİN MEVÂLÎ POLİTİKALARI

*Doç.Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN**

Abstract

Mawali Policies of the Umayyad Administrators after the Period of Omar b. al-Abd al-Aziz

The policies applied to the mawali (non-Arab muslims) at the time of Umayyads and results is an important issue. One of the main reasons of many internal events and revolts which happened at the time of Umayyads is the negative approach towards the mawali from the religious, political, social and economic point of view. Positive and just policy was applied to the mawali during the time of Omar b. al-Abd al-Aziz. However, after this period, negative and unjust approach restarted towards the mawali. In this article, it has been examined the mawali policies of the Umayyad administrators and the revolts which happened as a result of these policies.

Emevîler döneminde mevâlînin konumu, halifelerin ve diğer idarecilerin mevâlîye karşı uyguladıkları siyaset, bu uygulamalara karşı mevâlînin tepkileri ve çeşitli bölgelerde ayaklanma girişimlerine başvurmaları önem arzeden bir konudur. Emevîler dönemi boyunca gelişen pek çok önemli iç olayı ve çeşitli ayaklanma hareketlerini daha iyi kavrayabilmek için, halifeler, valiler ve komutanların mevâlîye karşı dinî, siyâsî, askerî, sosyal ve ekonomik açılardan yaklaşımlarının iyi değerlendirilmesi gerekmektedir.

Emevîler döneminin başlangıcından Ömer b. Abdülazîz döneminin sonuna kadar mevâlînin durumu, halife ve idarecilerin mevâlî siyasetlerinin konuyla ilgili çeşitli çalışmalarda detaylı bir şekilde incelenmesine karşılık, Ömer b. Abdülazîz dönemi sonrası mevâlînin durumu hakkında yeterince durulmayıp kısa bir şekilde geçiştirilmesi ve bazen de ihmal edilmesi bizi böyle bir araştır-

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

maya sevketmiştir. Özellikle Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724), Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan isyanların bir kısmı ya doğrudan mevâlî kökenli isyanlardır, ya da başka amaçlarla çıkmış olsa bile çoğunlukla mevâlînin desteklediği ayaklanmalardır. Dolayısıyla Emevîler'in son otuz yıllık periyodunda mevâlînin konumunun objektif bir şekilde incelenip yorumlanması gerekmektedir.

Biz bu makalemizde önce Emevîler döneminin başlangıcından Ömer b. Abdülazîz devri sonuna kadar mevâlînin durumunu kısaca ele alacağız. Bu arada önceki dönemlerden farklı olarak Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği sırasında mevâlîye karşı olumlu ve âdil uygulamalarına ve bunun sonuçlarına dikkat çekeceğiz. Daha sonra Ömer b. Abdülazîz dönemi sonrası mevâlînin genel durumu, halifelerin ve diğer idarecilerin mevâlî politikalarını inceleyip değerlendirmeye çalışacağız. Makalemizde Hişâm b. Abdülmelik dönemi üzerinde daha geniş durmamızın sebebi, Emevîler'in son 30 yıllık periyodunun 20 yıllık devrini bu halife döneminin kapsaması, bu uzun devrede mevâlî kökenli Soğd, Hâris b. Süreyc ve Berberî isyanlarının çıkması, ayrıca Hişâm döneminde Ömer b. Abdülazîz zamanı kadar olmasa da mevâlî lehine bazı gelişmelerin olmasıdır.

I- Emevîler Döneminin Başlangıcından Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonuna Kadar Mevâlînin Durumuna Kısa Bir Bakış:

Mevâlî, özellikle Emevîler döneminde kullanıldığı anlam açısından "Gayr-i Arap (Arap olmayan) Müslüman unsurlar" olarak tanımlanabilir. Câhiliye döneminden itibaren "Mevlâ" ve "Mevâlî" kelimelerine farklı bazı anlamlar yüklenmiştir. Bizim asıl konumuz bu olmadığı için detaya girmeyeceğiz.¹ Ancak şu kadarını ifade edelim ki, araştırmamızda söz konusu edeceğimiz mevâlî kelimesi, özellikle Emevîler döneminde İslâm dinini kabul ettiği halde Arap olmadığı için bazı haksız uygulamalara uğrayan Türkler, İranlılar, Hind halkı, Berberîler ve diğer unsurları kapsamaktadır.

Bir batılı yazarın da belirttiği gibi, kuruluş yıllarından itibaren Emevî devletinin Arapçılık vasfının ön planda olması tarihî bir gerçektir.² Araplar fethettikleri bölgelerde yaşayan insanlara karşı onlar üzerinde hüküm süren fâtipler nazarıyla bakmaya başlayınca, gayr-i Arap unsurlar doğal olarak rahatsız olmaya başladılar. Emevî devletinin kurucusu ve ilk halifesi olan Muâviye b. Ebî Süfyan döneminden (41-60/661-680) itibaren mevâlîye karşı olumsuz bazı yaklaşımlar ve tavırların meydana geldiği bilinmektedir.

¹ Mevlâ ve mevâlî kelimelerinin lugat ve istilah anlamları, Emevîler dönemine kadar mevâlî hakkında fazla bilgi için bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, tsz, XV, 408-409; Mahmud Mikdad, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Evâhiri'l-Asri'l-Ümevî*, Dimeşk, 1988, s.13-107; Cemâl Cevde, *el-Evdâu'l-İctimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fi Sadri'l-İslâm*, Amman, 1989, s.13-103; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul, 1996, s.21-58 vd.

² De Lacy O'Leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev.: Hüseyin Gazi Yurdaydın-Yaşar Kutluay, 2.baskı, Ankara, 1971, s.49.

Emevîler döneminde adli işlerin yürütülmesi ancak Arap olan bir kadı ile mümkün olmaktadır. Mevâlîden olan bir kimsenin kadı olarak görevlendirilmesi çok zordu. Yine Araplar'ın mevâlîyi tahkir edici bazı sözleri onları kızdırıyordu. Örnek vermek gerekirse Araplar arasında şu söz yaygındı: "Namazı ancak şu üç şey bozar : Eşek, köpek ve mevlâ.." Araplar, mevâlîyi künyeleri, isimleri ve lakapları ile çağırıyorlardı. Mevâlî ile aynı safta yürümüyorlar ve onları kendilerinin önlerine geçirmiyorlardı. Medine'de yaşayan bir mevâlînin diyeti, bir Arab'ın diyetinin yarısı kadardı. Araplar beraber yaşadıkları mevâlîyi aşağılamak için onlara "Abd" ve "Rakîk" gibi isimler takıyorlardı.³

Genel olarak Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar Emevî idarecilerinin mevâlîye karşı olan siyâsî, ekonomik ve sosyal uygulamaları adaletsiz bir şekildedir. Bazı istisnalar dışında Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar Emevî devletinin doğusu ve batısındaki görevli valilerin büyük bir çoğunluğu mevâlîye karşı tasvip edilemeyecek bir takım davranışlarda bulunmuşlardır. Aslında bu uygulamalar ne insanlar arasında kardeşliği tesis eden İslâm dininin öğretilerine, ne de insanlık düşüncesine uygundur.⁴ Özellikle Türkler, İranlılar ve Berberîler'den oluşan mevâlî kesimi, Emevîler'in kendilerine karşı uyguladıkları bu olumsuz siyâseti hoş karşılamamışlardır. Ancak Emevî valilerinin baskıcı tutumlarının şiddeti ve hükümlerinin acımasızlığı sonucu mevâlî uzun süre isyana girişememiştir. Mevâlî kökenli isyanların daha çok Ömer b. Abdülazîz dönemi sonrasında Horasan ve Kuzey Afrika'da patlak verdiğini görmekteyiz.

Gayr-i müslimlerden İslâm'a girenlerin sayısının artmaya başlaması sonucu Emevî idarecileri cizye vergisinin miktarını yükseltmişlerdir. Bunun üzerine mevâlîden büyük gruplar Müslüman olup cizyeden kurtulmayı hedeflemişlerdir. Mevâlî köyleri terk edip şehirlere yerleşmeye başlayınca araziler ihmal edilmiş ve bunun sonucu hazineye giren gelirler azalmaya başlamıştır. Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) döneminde Irak genel valisi olan Haccâc b. Yusuf es-Sekafî, mâlî kriz ortaya çıkınca yeni Müslüman olan mevâlîden cizye almaya başlamış ve onların köylerine dönmelerini şart koşmuştur.

Mevâlî açısından büyük sıkıntı doğuran bu durum Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar devam etmiştir. Ömer b. Abdülazîz halife olduktan sonra tüm valilerine birer mektup göndererek mevâlîye karşı insafli davranmalarını emretmiş, onlardan İslâm dinini kabul edenlerden cizye vergisinin kaldırılmasını istemiştir.⁵ Ancak daha sonraki Emevî halifeleri zamanında Haccâc b. Yusuf'un mevâlî politikasına geri dönmüştür.

³ Ahmed Muhammed el-Hûfî, Edebu's-Siyâse fi'l-Asri'l-Ümevî, Beyrut, tsz, s.476-479; Zâhiye Kaddûra, eş-Şuûbiyye ve Eseruhâ el-İctimâ'î ve'l-İktisâdî fi'l-Hayâti'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel, Beyrut, 1988, s.47-51.

⁴ Valilerin mevâlî siyâseti hakkında fazla bilgi için bkz.: Zâhiye Kaddûra, s.52 ; Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul, 1992, s.60-62; Adnan Demircan, s.131-135 vd..

⁵ Zâhiye Kaddûra, s.45-46 ; Nazr Hassan es-Sa`davî, *ed-Devletü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire, 1967, s.196.

Hoşgörülü bir halife olan Ömer b. Abdülazîz, İslâm egemenliğini kabul eden gayr-i müslim toplumlar arasında İslâm dininin bir barış ortamında ve tebliğ metoduyla yayılmasına gayret etmiştir.⁶ O, Ümeyyeoğulları içinde âdil birisiydi ve bu dönemde gayr-i Arap unsurlar rahat bir ortam içinde bulunuyorlardı.⁷ Onun döneminde İslâm'ı kabul eden zimmîlerden cizye vergisi düşürüldü.⁸ Bu halife Araplarla, gayr-i Arap Müslümanlar arasında iyi ilişkiler kurmuş, her iki tarafa da vergi ve muamele konusunda eşit davranmıştı.⁹ Şimdiye kadar alışılmadık biçimde özellikle Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde yürütülen bu olumlu politikalar sonunda Soğd¹⁰ halkından birçok kişi İslâm dinini kabul ettiği bilinmektedir. Ömer b. Abdülazîz, devletin gelirlerinin azaldığı konusundaki şikayetlere aldırış etmeden âdil uygulamalarda bulunmuş, bu da uzun yıllardır olumsuz yaklaşımlarla karşılaşan mevâlîye rahat bir nefes aldirmıştır.

II- Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Mevâlînin Durumu, Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları:

1- Yezîd b. Abdülmelik Döneminde (101-105/720-724) Mevâlînin Durumu:

Ömer b. Abdülazîz'den sonra iş başına gelen Yezîd b. Abdülmelik gerek şahsiyeti, gerekse icraatları açısından Ömer b. Abdülazîz'den çok farklı bir durumdaydı. Yezîd'in içki ve eğlence düşkünlüğü sebebiyle bu dönemde şarkıcılar ve rakkâseler devlet başkanlığı sarayında yer almışlar, sarayda açıktan müzik, içki ve şiiir âlemleri düzenlenmiştir.¹¹

Bu dönemde Ömer b. Abdülazîz zamanında içte gerçekleştirilen bütün ıslahat hareketleri tersyüz edilmiş, bunların aksine uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Devletin gelirlerini artırmak amacıyla mevâlîye yüksek miktarda vergiler konmuştur. Yezîd b. Abdülmelik bu konuda yeni Müslüman olanların erkek çocuklarını sünnet ettirmemeleri, Kur'an-ı Kerim'i öğrenmemeleri, sadece cizye vergisinden kurtulabilmek için Müslüman olmuş görünmelerini gerekçe olarak göstermektedir.¹²

102/720-721 yılında Araplar ile Türkler arasındaki savaşta Soğd halkı Araplara karşı savaşan Türklere yardım etmişlerdir.¹³ Yezîd b. Abdülmelik döneminde Kuzey Afrika'da yaşayan Berberîler arasında da çeşitli hoşnutsuzluklar

⁶ Ömer b. Abdülazîz dönemindeki çeşitli uygulamalar için bkz: İmâduddin Halîl, *Melâmihi'l-İnkilâbi'l-İslâmî fi Hilâfeti Ömer b. Abdilazîz*, 7.baskı, Beyrut, 1985, s.81-176; Ahmet Ağırakça, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülazîz*, 2.baskı, İstanbul, 1995, s.94-159.

⁷ Ömer Ferrûh, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, 7.baskı, Beyrut, 1986, s.175.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1966, V, 51.

⁹ Yusuf el-`İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 3.baskı, Dımeşk, 1994, s.292.

¹⁰ Soğd : Buhara ile Semerkand arasında suları, ağaçları ve çiçekleri bol olan bir yer ismidir. Bir çok köyü vardır. bkz.: Yâkût el-Hamevî, *Mu`cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1986, III, 222.

¹¹ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara, 1993, s.76-77.

¹² Yusuf el-`İşş, s.292-293.

¹³ İbnü'l-Esîr, V, 95.

yaşanmış, İslâm'ı kabul ettikleri halde Berberîlerden cizye vergisi alınmaya devam edilince bu bölgede yaşayan Berberîler isyan ederek vali Yezîd b. Müslim'i öldürmüşler ve kendilerine yeni bir vali tayin etmişlerdir.¹⁴ Gerek devletin doğusundaki Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde, gerekse devletin batısındaki Kuzey Afrika'da yaşayan gayr-i Arap unsurların haksız uygulamaları sebebiyle Yezîd b. Abdülmelik'e karşı olan hoşnutsuzlukları, kızgınlıkları ve tepkilerini göstermek için isyanı bile göze almaları dikkat çekmektedir.

2- Hişâm b. Abdülmelik Döneminde (105-125/724-743) Mevâlînin Durumu:

Emevîler döneminin gerileme sürecine girmeye başladığı bir zamanda halifelîğe gelen Hişâm b. Abdülmelik, içte ve dışta önemli faaliyetlerde bulunarak devleti güçlü bir konumda ayakta tutmayı başarmıştır. Tarihçilerin büyük bir kısmı tarafından Muâviye b. Ebî Süfyan ve Abdülmelik b. Mervan'dan sonra Emevîler'in üçüncü büyük ve önemli halifesi olarak kabul edilen Hişâm döneminde bir çok önemli iç ve dış olaylar meydana gelmiştir. İçte çeşitli muhalif grupların organize ettiği isyanlar çıkmış ve bunlar sert tedbirler alınarak kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Dışta ise özellikle Hazar cephesinde, Horasan bölgesinde ve Bizans cephesinde fetihlere devam edilmiştir.¹⁵

Araştırmamızın bu kısmında Hişâm döneminde mevâlînin durumu, halifenin ve diğer devlet idarecilerinin mevâlîye dinî, askerî, siyâsî ve ekonomik yaklaşımları ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan bazı isyanlarda mevâlînin durumunu inceleyip değerlendirmek amacındayız. Hişâm dönemi hakkında diğerlerine göre daha ayrıntılı durmamızın sebebi, Emevîler döneminin son devirlerindeki 20 yıl gibi uzun bir dönemi kapsamış olması, gerek devletin doğusunda, gerekse batısında uzun yıllar süren ve işbaşında Hişâm gibi dirâyetli ve ciddî bir halife olmasına rağmen Emevî devletini sarsan mevâlî kaynaklı veya mevâlî destekli bazı isyanların çıkmış olmasındandır.

A- Horasan Bölgesinde Mevâlînin Durumu:

Horasan bölgesinde mevâlîye uygulanan politika Hişâm b. Abdülmelik'in halifelîğinin ilk beş yılında fazla bir değişikliğe uğramamış ve bir önceki halife Yezîd b. Abdülmelik'in uygulaması devam etmiştir. Bölgedeki şehirlerde yaşayan gayr-i Arap unsurlar, valilerin kötü davranışları sonucu Emevî idaresine karşı tepki duymaktaydılar. Ancak bunun sebebi sadece Hişâm dönemindeki icraatlar değildir. Ömer b. Abdülazîz dışındaki halifeler döneminde mevâlînin problemleri azaltılmamış, bu yönde politikalar geliştirilmemiş, aksine haksız bazı uygulamalar yapılmıştır. Dolayısıyla uzun yılların birikimi katlanarak bu döne-

¹⁴ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, s.79.

¹⁵ Hişâm b. Abdülmelik'in halifelîğinde meydana gelen iç ve dış olaylar hakkında fazla bilgi için bkz: İsmail Hakkı Atçeken, Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik, Ankara, 2001, s.31-141,143-199.

me gelmiştir.¹⁶ Fetihler sonucu elde edilen ganimetlerin dağıtımındaki eşitsizlikler, Arapların mevâlîye karşı üstün tutulmaları, İslâmiyet'i kabul eden mevâliden cizye alınmaya devam edilmesi gibi sebepler gayr-i Arap unsurların tepkisine yol açmıştır. İşte tüm bu olumsuz şartlar bu bölgede çeşitli isyanlara sebep olmuştur. Bu isyanlar devletin doğu bölgesindeki Arap hâkimiyetinin zayıflamasına ve zamanla bir tepki hareketi olarak Şuûbiyye¹⁷ hareketinin doğmasına yol açmıştır.

Horasan bölgesinde mevâlîye karşı Emevî idarecilerinin izlediği politikalar ve buna karşı mevâlînin tepkisini Soğd isyanı ve Hâris b. Süreyc isyanı başlıkları altında değerlendirilecektir. Bu isyanlardan özellikle ikincisi uzun yıllar devam etmiş ve bölgedeki valileri bir hayli uğraştırmıştır. Burada isyanlar tüm detaylarıyla ele alınmayacaktır. Daha çok isyanların sebepleri, mevâlînin bu isyanlardaki yeri ve bu ayaklanmaların etkileri üzerinde durup değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1- Soğd İsyanı:

Hişâm b. Abdülmelik döneminde Esed b. Abdullah el-Kasrî'den sonra Horasan valiliğine atanan Eşres b. Abdullah es-Sülemî bölgede olumlu ve güzel icraatlarda bulunmuştur. "el-Kâmil" lakabıyla tanınan bu valinin tebaaya karşı olumlu politikaları sonucu hem bölgede fetih hareketleri artmış, hem de sulh ortamı sağlanmıştır.¹⁸ Nakledildiğine göre Eşres b. Abdullah, 110/728-729 yılında Maverâünnehir bölgesini iyi tanıdığı ifade edilen birisi olan Ebu's-Saydâ Sâlih b. Tarîfî Semerkand ve Maverâünnehir halkını İslâm'a da`vet için görevlendirmiştir. Ebu's-Saydâ, vali Eşres'e: "Ben, bu bölgeye İslâm'ı kabul eden kimselerden cizyenin tamamen kaldırılması, Horasan bölgesinin haracının sadece erkeklerden alınması şartıyla gidiyorum" deyince Eşres : "Tamam" diyerek bu şartları kabul etmiştir. Ebu's-Saydâ, yanına Rebî b. `Imran et-Temîmi'yi de alarak bir grup arkadaşıyla yola çıkmıştır. Ebu's-Saydâ, Semerkand ve civarındaki şehirlere giderek halkı İslâm dinine da`vet etmiş ve İslâm dinini kabul edenlerden cizye vergisinin kaldırılacağı sözünü vermiştir. Ebu's-Saydâ'nın bu da`veti üzerine Soğd, Semerkand ve Maverâünnehir bölgesindeki insanlar İslâm'a girme konusunda yarışmışlardır.¹⁹

¹⁶ Araplar ile mevâlî hakkındaki olumsuz tavır ve sözleri hakkında mesela bkz.: Muhammed Emin Sâlih, *el-Arab ve'l-İslâm*, Kahire, 1984, s.366-367.

¹⁷ Şuûbiyye hakkında yapılan bazı müstakil araştırmalar mevcuttur: Abdu's-Sâhib ed-Duceylî, *eş-Şuûbiyye ve Edevârühâ et-Târihiyye fi'l-Âlemi'l-Arabî*, 2.baskı, Necef, tsz. ; Hüseyin Atvân, *ez-Zendeka ve'ş-Şuûbiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Beyrut, tsz ; Abdullah Sellûm es-Sâmerrâi, *eş-Şuûbiyye Hareketun Mudâdetun li'l-İslâm ve'l-Ümmeti'l-Arabiyye*, Bağdat, 1984 ; Zâhiye, Kaddûra, age; Mustafa Kılıçlı, age.

¹⁸ İbrahim Beydûn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Muârada*, 2.baskı, Beyrut, 1985, s.108.

¹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk.: Abdullah Enis et-Tabba` - Ömer Enis et-Tabba`, Beyrut, 1987, s.602 ; Belâzürî, *Ülkelerin Fethi*, çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s.625 ; Taberî, VII, 576 ; İbnü'l-Esir, V, 147.

Müslüman olanların sayısı artarken bölgeden toplanan vergi miktarında azalma görülünce bu durumdan hoşlanmayan dihkanlar ve bazı emirler vali Eşres b. Abdullah'a mektup göndererek: “İnsanların hepsi Arap oldu, sen bundan sonra vergiyi kimden alacaksın?” dediler.²⁰ Öte yandan Soğd emiri Gûzek (veya Gûrek), Eşres'e bir mektup yazarak haraç gelirlerinin azalmaya başladığını haber verdi. Bunun üzerine Eşres, Semerkand'ın harp ve haraç görevlisi Hasan b. `Amarrata'ya bir mektup gönderdi ve şunları söyledi : “Haraç Müslümanların kuvvetidir. Soğd halkı ve diğerleri rağbet ettikleri için değil de, cizyeden kurtulmak için Müslüman olmuşlar. Sen bunlardan hangilerinin sünnet olduklarına bak, farzları yerine getiren, Kur'an'dan bir sûre okuyanlardan cizyeyi kaldır. (diğerlerinden vergi al)” Bir süre sonra Eşres b. Abdullah, haraç görevlisi Hasan b. `Amarrata'yı azlederek yerine Hânî b. Hânî'yi görevlendirdi. Orada bulunan Ebu's-Saydâ, Müslüman olanlardan cizye alınmasını engelledi. Ancak Eşres, Hânî ve diğer görevlilere gönderdiği mektuplarla önceden cizye alınan kişilerden yine cizye alınmasını emretti. Bunun üzerine Müslüman olan mevâliden tekrar cizye almaya başladılar. Bu uygulamaya tepki gösteren ve daha önce Müslüman olan Soğd halkından 7.000 kişi cizye vermedi ve bunlar topluca Semerkand'ın bir kaç fersah uzağına çekildiler. Ebu's-Saydâ, Rebî b. `Imrân et-Temîmî ve 6 kişilik bir heyet de bu gruba yardım etmek için onların yanına gitti.²¹

Ebu's-Saydâ'nın arkadaşları, Hânî b. Hânî ile savaşmak için bir araya toplandılar ve Ebû Fâtımâ'yı kumandanlığa seçtiler. Ancak fazla zaman geçmeden bunların liderleri yakalandı ve Merv'e gönderildi. Hânî ise cizye konusunda ısrar ediyor ve zayıf Müslümanlardan cizye almaya devam ediyordu. Bunun üzerine Soğd ve Buhara halkı dinden döndüler, Türklerden asker topladılar. Türk Hakanı ile birleşerek Âmul şehri civarında Araplarla savaştılar. Türkler Katan b. Kuteybe komutasındaki Arap ordusu üzerine saldırıp, ordugahın suyunu kestiler. Nakledildiğine göre susuzluktan 700 kişi öldü. Orada bulunan Hâris b. Süreyc askerleri teşvik için öne atıldı ve şöyle bağırdı : “Kılıçla ölmek dünyada en faziletli iş, Allah katında da en büyük sevaptır. Susuzluktan ölmekten daha hayırlıdır.” Düşman üzerine atıldılar ve onları yendiler. Bu zaferden sonra Eşres b. Abdullah, dinden dönen Buhara halkını kuşattı.²² Böylece Soğd isyanı bastırılmış oldu.

Soğd isyanı Emevî idaresine karşı Horasan bölgesinde çıkan mahallî bir isyandır. Mevâlîye uygulanan haksız vergi sistemine bir tepki hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Bu isyanın sebepleri arasında diğer sebeplerin yanısıra ekonomik faktörler ön plana çıkmıştır. Bu bölgede yerleşik Arap unsurunun az olması ve İslâm dininin henüz tam manasıyla yerleşmemesi de isyanın diğer sebepleri olarak ifade edilebilir. Haraç ve cizye ile ilgili uygulamalar sadece

²⁰ Zâhiye Kaddûra, s.60.

²¹ İbnü'l-Esîr, age, V. 147-148.

²² Taberî, VII, 576-579 ; İbnü'l-Esîr, V, 148-151.

Soğd bölgesinde değil Buhara'da da sonuçlarını göstermiştir.²³ G.Van Vloten²⁴ e göre Hâris b. Süreyc, daha önce Sâbit Kutne ve Ebu's-Saydâ tarafından başlatılan mukavemeti devam ettirmiştir.

2- Hâris b. Süreyc İsyanı:

Hâris b. Süreyc, Emevî idaresine karşı Horasan'da ortaya çıkan önemli bir ayaklanmanın lideridir. Hâris b. Süreyc'in sonradan Horasan'a gelip yerleşen muhâcir Araplardan olduğu ve ilk dönemlerde Türklerle yapılan savaşlarda Arap orduları içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Taberî, Hâris'in 116/734 yılında ordudaki görevinden alındığını zikretmektedir.²⁵

Hâris b. Süreyc isyanının sebeplerinin başında mevâlîye yüklenen yüksek haraç vergisinin doğurduğu kızgınlık dikkat çekmektedir. Bu açıdan bakıldığında Soğd isyanına yol açan sebeplerin geçerliliğini koruduğu ve aynı faktörlerin Hâris b. Süreyc isyanının çıkmasına yol açtığı yorumunu yapmak mümkündür. Taberî ve İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre 115/733 yılında Horasan'da büyük bir kıtlık baş göstermiş, bizzat vali Cüneyd b. Abdurrahman bir dirhem karşılığında, ancak bir ekmek satın alabilmişti. Kıtlık sebebiyle gıda maddelerinin fiyatları yükselmiş, halk pahalılıktan şikayet etmeye başlamıştı.²⁶

İşte böyle bir ortamda ortaya çıkan Hâris b. Süreyc'in öncelikli hedefleri İslâm dinini kabul eden mevâliden cizye vergisinin kaldırılması ve ordudaki çeşitli ödenekler konusunda Araplarla mevâlî arasında eşitlik sağlanması²⁷ idi. Çağdaş araştırmacılar Muhammed `Ammara'ya göre bu isyanın esas amaçları şunlardır: Hilâfet nizamında şûra prensibine geri dönmek, hür bir seçim ve bey'at, şehirler ve bölgelerdeki valilerin değiştirilmesi, emniyet görevlilerinin azledilmesi, halkın şehir valilerinin seçimi işine bizzat iştirak etmesi.²⁸ Buna göre Hâris b. Süreyc hareketi Emevî idaresine karşı bir ayaklanma olmasının yanında, bir ıslah hareketi ve bir demokratikleştirme çabası olarak da yorumlanmaktadır. Hâris ve taraftarları Araplar ile mevâlî arasında eşitliği sağlamak için gayret etmişlerdir. Onlar Horasan bölgesinde Arap-Acem eşitliği fikrini yaymışlardır.²⁹ Hâris'in isyan hareketine sadece mevâlî gruplarının değil, Emevî idaresi ve valilerin çeşitli icraatlarından ve Arap kabileciliği siyasetlerinden olumsuz olarak etkilenen muhâcir Araplardan Ezz ve Temîm kabilelerinin de destek vermesi dikkat çekmektedir. Ayrıca bazı İran dihanlarının da Hâris'in etrafında toplandığı bilinmektedir.

²³ İbrahim Beydûn, s.109.

²⁴ Gerlof Van Vloten, Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîa ve Mesîh Akidesi Üzerine Araştırmalar, çev: M. Said Hatiboğlu, Ankara, 1986, s.40.

²⁵ Taberî, VIII, 618.

²⁶ Taberî, VII, 616 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk: M. Abdülkadir Atâ, vd., Beyrut, 1992, VII, 164.

²⁷ Abdülaziz ed-Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev.: Sabri Orman, İstanbul, 1991 s.67-68.

²⁸ Muhammed `Ammâra, *el-İslâm ve's-Sevra*, 3.baskı, Kahire, 1988, s.236.

²⁹ Muhammed Emin Sâlih, s.368.

Hâris b. Süreyc insanları Allah (cc)'in Kitabına, Sünnete ve Âl-i Beyt'ten Rızâ'ya bey'at etmeye çağırarak isyanı başlatmıştır.³⁰ “Hz. Muhammed'in ailesinden kimden razı olunursa” anlamına gelen “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” sloganın içeriği, bütün açıklığıyla ve kesinliğiyle belirtilmiş bir slogan değildi. Çünkü Muhammed ailesi hem Abbasoğullarını, hem de Alioğullarını içeriyordu.³¹ Hâris bu hareketiyle Abbasoğulları taraftarlarını da yanına çekmeyi amaçlamıştır. Her ne kadar Barthold³², Hâris b. Süreyc'in başlangıçta Emevî hanedanına karşı olmadığı görüşünde ise de Hâris b. Süreyc'in başlangıçtan itibaren Emevî idaresine karşı harekete giriştiği ve bu hususta Abbasoğulları taraftarlarının Ümeyyeoğullarına karşı olan kinlerini ve mevâlinin Emevî idarecilerine karşı kızgınlıklarını iyi kullandığı düşünülebilir.

Hâris b. Süreyc'in isyan girişimi Emevî halifeleri ve Horasan bölgesi valilerini uzun yıllar uğraştırmıştır.³³ Sonunda Hâris, Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr tarafından Mervan b. Muhammed zamanında 128/746 yılında Merv yakınlarında öldürülmüştür.³⁴ Böylece bazı aralıklarla on yıldan fazla süren bu hareket sona ermiştir. Horasan'da üç tane Emevî valisi tarafından bastırılmaya çalışılan ve yetersiz kalınan bazı zamanlarda hilâfet merkezinden bile destek gönderilerek sona erdirilen bu isyan mevâlî açısından parlak ve başarılı bir şekilde neticelenmemiştir. Başlangıçta gayr-i Arap unsurların haklı şikayetlerinden yola çıkarak Emevî idaresine karşı bir ayaklanma olarak ortaya çıkan Hâris b. Süreyc isyanı bazı sebeplerden dolayı başarıya ulaşmamıştır. Hâris b. Süreyc'in Emevî valilerine karşı o dönemde henüz müslüman olmayan Türgeş hakanı ile birleşmesi onun taraftar desteğinde bir azalmaya yol açtığı düşünülebilir. Bazı aralıklarla da olsa on yıl gibi uzun bir süre içinde bölgede siyâsî ve askerî yönden şartlar çok değişmiştir. İsyanın çıktığı ilk yıllarda Horasan bölgesindeki Arap egemenliği sarsılmış ve Hâris b. Süreyc birçok şehirde kendisine taraftarlar bulmuştur. Ancak zamanın çok uzaması, zaferin elde edilememesi, şartlardaki bazı değişiklikler ve tüm bunlara karşı Hâris b. Süreyc'in gerekli stratejileri gerçekleştirememesi bu isyan hareketinin başarılı olmasını engelleyen faktörler arasındadır.

Ancak şunu da ilave edelim ki, Hâris'in öldürülmesinden sonra bölgede mevâlî hareketi durmamıştır. Ebû Müslim el-Horasânî'nin Horasan'da uzun

³⁰ Taberî, VII, 619 ; İbnü'l-Cevzî, VII, 169.

³¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Nahide Bozkurt, Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali, Ankara, 2000, s.38-40.

³² V.V.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981, s.246.

³³ Hâris b. Süreyc isyanının oluşumu ve seyri hakkında detaylı bilgi için bkz: İsmail Hakkı Atçeken, s. 101-113.

³⁴ İbnü'l-Esir, V, 345 ; M.J.Kister, “al-Harith b. Suraydj”, *The Encyclopaedia of Islam (EI²)*, Leiden, 1986, III, 224 ; Zâhiye Kaddûra, s.61. Bu arada Hâris'in 126/743-744 veya 127/744-745 yılında öldürüldüğü de nakledilir : bkz: Muhammed Cemâlüddîn Sürûr, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Kahire,1960, s.163 ; Abdülmun'im Mâcid, *et-Târîhu's-Siyâsi li'd-Devleti'l-Arabiyye*, 7.baskı, Kahire, 1982, II, 286.

yıllardır gizlice sürdürülen Abbâsî davetinin liderliğine geçmesiyle artık bu davet açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Horasan'da Ümeyyeoğullarına karşı başlatılan Abbâsî ihtilaline³⁵ Ebû Müslim'in ordusunda birçok mevâlî katılmıştır.³⁶ Böylece Hâris b. Süreyc isyanı Emevî devletinin doğu bölgesinde Ebû Müslim hareketine bir basamak teşkil etmiş ve burada Ümeyyeoğullarına karşı güçlü bir muhalefet cephesinin oluşmasında rol oynamıştır.

Horasan'da bozulan dengeleri yeniden düzeltmek için bölgeye Hişâm b. Abdülmelik tarafından tayin edilen Nasr b. Seyyâr mâlî konularda islahat yapmış bir validir. Siyâsî istikrarı sağlayan Nasr, vergi konusuna eğilmiş ve Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırmıştır. Bazı problemlere yol açtığı için dihkanları vergi toplama işinden azletmiştir. Görevliler aleyhinde şikayetleri olanları huzurunda dinlemiş ve haksızlığa uğrayanların sıkıntılarını gidermeye çalışmıştır. Halkın daha önce yapılan sulh anlaşmasına göre vermesi gereken miktarda vergi tahsil etmiştir.³⁷

B- Kuzey Afrika Bölgesi ve Berberî İsyanları:

Ömer b. Abdülazîz dönemi sonrası Berberîler ve kendilerine karşı uygulanan adaletsiz bazı uygulamalara karşı çıkardıkları isyanlar hakkında bilgi vermeden önce Berberîlerin o zamana kadar ki durumlarına kısaca göz atmak uygun olacaktır.

Emevîler döneminde Berberîlerin ana yurtları olan Kuzey Afrika'nın fetminden sonra bu bölgeye halifeler tarafından dirayetli ve önemli valiler atanmıştır. Bu valiler genellikle halka iyi davranmışlardır. Örnek vermek gerekirse, Hassan b. Nu`man el-Gassânî, Abdülmelik b. Mervân tarafından İfrîkiyye'ye tayin edilmiştir. Hassan, burada olumlu icraatlarda bulunmuş ve dîvanları Arapça'ya çevirtip bir araya toplamıştır.³⁸ Daha sonra valiliğe getirilen Mûsa b. Nusayr, Mağrib bölgesinde askerî seferlere çıkmıştır. İsyan eden Berberîlerin ayaklanmalarını bastırması ve 12.000'i Berberî olan ve toplam 27.000 bin kişilik ordusuyla Atlas okyanusu kıyılarına kadar ki bölgeleri fethetmiştir. Mûsâ başlangıçta isyanları bastırmak için Berberîlere karşı sert davranmışsa da daha sonra onların İslâm dinini öğrenmeleri için muallim ve mübelliğler tayin etmiştir. O bölgede yaşayan Arapların Berberîlere Kur'an-ı Kerim ve fıkıh öğretmelerini emretmiştir.³⁹ Süleyman b. Abdülmelik (96-99/714-717) döneminde Mûsa

³⁵ Abbâsî ihtilalinin oluşumu ve gelişimi hakkında fazla bilgi için bkz: Fâruk Ömer, *Tabiatu'd-Da'veti'l-Abbâsiyye (98-132/716-749)*, Beyrut, 1970, s. 109-161; Muhammed Berekât el-Beyelî, *ed-Da'vetu'l-Abbâsiyye*, Kahire, 1986, s.9-62; Muhammed Abdülfettah Ulyân, *Kıyâmu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 2.baskı, Kahire, 1994, s.37-109 ; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, s.21-90; İsmail Hakkı Atçeken, s.131-141.

³⁶ M.Cemalüddîn Sürûr, s.166-167.

³⁷ Hüseyin `Atvân, *el-Ümeviyyûn ve'l-Hilâfe*, Beyrut, 1986, s.195-196.

³⁸ Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, 5.baskı, Beyrut, 1969, I, 292.

³⁹ Mûsâ b. Nusayr'ın bölgedeki fetihleri ve faaliyetleri hakkında bkz: İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara, 2002, s.27-42.

b. Nusayr İfrîkiyye ve Mağrib valiliğinden azledilmiş ve onun yerine buraya Muhammed b. Yezîd el-Kureşî tayin edilmiştir. Muhammed b. Yezîd'in 3 yıl süren valiliği (97-99/715-717) esnasında ılımlı siyâseti sonucu bölgede bir barış ve huzur ortamı meydana gelmiştir. Muhammed, Müslüman olan Berberîleri Araplarla eşit tutmuş, ganimetlerden eşit pay dağıtmıştır.⁴⁰

Ömer b. Abdülazîz'in hilâfetinde İfrîkiyye'ye İsmail b. Ubeydullah b. Ebi'l-Muhâcir tayin edilmiştir. Bu vali, halîfenin zimmîlere ve mevâlîye karşı âdil uygulamalarını bölgeye yansıtmış ve halka iyi davranmıştır. İbn Abdülhakem'in naklettiğine göre İsmâil b. Ubeydullah'ın idaresi sırasında henüz İslâm dinini kabul etmemiş olan Berberîlerin hepsi Müslüman olmuştur.⁴¹ Halife Ömer, Berberîler arasında İslâm'ı yaymak için tabiûndan birçok İslâm âlimini bu bölgeye göndermiş ve bunları tebliğ vazifesiyle görevlendirmiştir. Daha önce bu uygulamayı Velîd b. Abdülmelik dönemindeki bu bölge valisi olan Mûsâ b. Nusayr gerçekleştirmiştir.

Yezîd b. Abdülmelik döneminde İfrîkiyye valiliğine Yezîd b. Ebî Müslim tayin edilmiştir. Bu vali Berberîlere karşı sert ve haksız icraatlarda bulunmuş, devletin diğer bölgelerindeki mevâlî politikasına uyarak daha önce İslâm'ı kabul etmiş olan Berberîlerden cizye ve haraç vergisi almıştır.⁴² Ayrıca onun Berberîlerden oluşan muhafız birliklerinin ellerine damga vurdurduğu da nakledilmektedir.⁴³ Tüm bu olumsuz icraatlar sonunda Berberîler 102/ 720 yılında isyan ederek vali Yezîd b. Ebî Müslim'i öldürmüşler ve onun yerine Sicilya seferinde bulunan Muhammed b. Evs'i valiliğe atamışlardır.⁴⁴

Ayaklanmaya girişmeden önce Berberîlerin gayretli birer mücâhit oldukları ve İslâm dini adına K. Afrika ve İspanya'da şevkle savaştıkları bilinmektedir.⁴⁵ Buna rağmen Berberîler, Ömer b. Abdülazîz döneminden sonra bölgede görevli olan Arap vali ve memurlar tarafından sanki sadece haraç vermekle mükellef kimselermiş gibi muamele görmelerine tepki göstermişlerdir. Kendilerinin sadece Arap kökenli olmadıkları için daha çok vergi ödemelerinin istenmesine kızmışlardır.⁴⁶ Fetihler sonrası Kuzey Afrika ve Endülüs'e yerleşen Araplar, İspanya'ya ilk fâtilhler olarak giren Berberîlere devlet yönetiminde gerekli

⁴⁰ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri Endelüs ve Mağrib*, thk.: G.S.Colin-I. Levi Provençal, Leiden, 1948, I, 47.

⁴¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Kahire, 1991, s.213.

⁴² İbnü'l-Esîr, V,101.

⁴³ İbn Abdülhakem, s.214.

⁴⁴ İbn Abdülhakem, s.214-215.

⁴⁵ Muhammed Abdülhayy Şa`ban, *Sadru'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye (600-750)*, Beyrut, 1987, s.167.

⁴⁶ J.Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1963, s.162 ; H. U. Rahman, *İslâm Tarihi Kronolojisi, 570-1000*, çev.: Abidin Büyükköse, İstanbul, 1995, s.151.

yer vermemiş, ganimet dağıtımında kendilerine verimli ovaları ayırırken Berberîlere verimli olmayan arazileri vermişlerdir.⁴⁷

Emevî hanedanının takip ettiği ırkçı ve Arapçı politika sebebiyle mevâlî unsurlardan İslâm'ı kabul edenlerden bile cizye alınması, onlara devlet kademelerinde görev verilmemesi ve adeta ikinci sınıf tebaa muamelesi görmesi, doğuda İranlılar ve Türkler, batıda Berberîler arasında Emevî idaresine karşı kızgınlıkların doğmasına ve bazı ayaklanmaların çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁸ René Basset'e göre Araplar ile Berberîler arasındaki dostluğun uzun sürmemesinin sebebi, Berberîlerin yaptıkları hizmetin karşılığını yeterli derecede görmemeleri ve Müslüman oldukları halde eşit muamele edilmediğinden şikâyetçi olmalarıdır.⁴⁹ Bir diğer Batılı yazar V. J. Parry de benzer görüşler öne sürmektedir.⁵⁰

İşte Berberîler, Hişâm dönemine kısaca panoramasını çizdiğimiz bu dinî, siyâsî ve iktisâdî ortam içerisinde geldiler. Kendilerine karşı izlenen olumsuz politikaya rağmen, Yezîd b. Abdülmelik döneminde 102/720-721'de İfrîkiyye valisi Yezîd b. Ebî Müslim'i öldürmeleri dışında herhangi bir ayaklanma çıkarmamışlardır. Bölgedeki fetihlere ve askerî seferlere katılmışlar ve canla başla savaşmışlardır. İbrahim Beydûn'un da belirttiği gibi⁵¹, Hişâm dönemine kadar İfrîkiyye halkı bir-iki isyan girişimi dışında genel olarak Emevî devletine karşı itaatkar bir şekilde yaşamışlardır. Hişâm döneminin ilk yıllarında Bişr b. Safvân el-Kelbî bu bölgede Araplarla mevâlî arasındaki âdil olmayan uygulamalara son vermiş, ganimetleri her iki kesim arasında eşit olarak dağıtmaya gayret etmiştir.⁵²

Bişr b. Safvân'dan sonra yerine Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî⁵³ tayin edildi. Bu vali mevâlîye karşı olumsuz icraatlarda bulundu ve çölde yaşayan Berberîlere çeşitli baskınlar düzenleyip onların huzurunu bozdu. Onun kabile asabiyeti güttüğünü ve halk arasında eşit muamele yapmadığını bir şiirle dile getiren Ebu'l-Hattâr bunu mektupla halîfe Hişâm'a gönderince Hişâm, Ubeyde b. Abdurrahman'ı İfrîkiyye ve Mağrib valiliğinden azletti.⁵⁴ Hişâm daha sonra bölgeye Mısır'daki haraç âmili Ubeydullah b. Habhâb el-Kaysî'yi tayin etti. Ubeydullah b. Habhâb'ın valiliği Berberîlerin hoşnutsuzluğunun iyice arttı-

⁴⁷ Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-Müslimin ve Asâruhum fi'l-Endelüs mine'l-Fethi'l-'Arabî hattâ Sükûti'l-Hilâfeti bi Kurtuba*, Beyrut, 1988, s.120 ; S.M.Imamuddîn, *Endülüs Siyâsî Tarihi*, çev.: Yusuf Yazar, Ankara, 1990, s.55-56.

⁴⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 481.

⁴⁹ René Basset, "Berberîler", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, İstanbul, 1993, II, 526.

⁵⁰ V.J.Parry, "Berbers", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1986, I, 1175.

⁵¹ İbrahim Beydûn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Mu`arada*, 2.baskı, Beyrut, 1985, s.180.

⁵² İbn Abdülhakem, s.215-216 ; Seyyid Abdülaziz Sâlim, *el-Mağribu'l-Kebîr*, İskenderiyye, 1979, II, 295.

⁵³ Bazı kaynaklarda Ubeydullah şeklinde geçmektedir. bkz.: M.es-Seyyid el-Vekîl, *el-Ümeviyyûn beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, Dimeşk-Beyrut, 1995, II, 91.

⁵⁴ İbn İzârî, I, 51 ; M.es-Seyyid el-Vekîl, II, 92.

ğı ve isyana kalkıştıkları döneme rastlamaktadır. Ubeydullah, mevâlîye karşı Arapları üstün tutmuş ve bölgede yaşayan Berberîler'e karşı sert politikalar izlemiştir. Sadece Ubeydullah değil, onun tayin ettiği diğer görevliler de Berberîlere karşı sert ve kötü uygulamalarda bulunmuşlardır.

Berberîlerin ayaklanmaya kalkışmalarının bir diğer önemli sebebi ise Hâricî dâîlerinin Kuzey Afrika'ya gelip Berberîleri isyana kışkırtmalarıdır. Nakledildiğine göre Hişâm b. Abdülmelik zamanında Irak'tan gelen Hâricî propagandistler Berberîlerin arasına sızarak onları Emevîler'e karşı isyana teşvik etmişlerdir.⁵⁵ Hâricî doktrinleri Berberîler arasında hızla yayılmıştır. Hâricî dâîleri Halifenin Kureys'ten olması şartının gerekli olmadığı görüşünü savunarak Berberîleri kışkırtmışlar ve onlara bu bölgede kendi devletlerini kurmaları gerektiği fikrini aşılamışlardır.⁵⁶ Hâricîliğin Kuzey Afrika'da yayılmasının iki önemli sebebi vardır: Hâricîler'in siyâsî ve sosyal eşitliği savunan görüşleri, Emevî idaresine karşı olan tavırları Berberî halkının isteklerini aksettirmeye uygun olmasıdır.⁵⁷ René Basset'e göre Hâricî doktrini, Berberîlerin şikâyetçi oldukları konuları ihtivâ ediyor ve onların demokratik temayüllerini okşuyordu.⁵⁸ İkinci sebep ise; İfrîkiyye'deki yöneticilerle yerli halk olan Berberîler arasında onarılması güç bir kopukluğun meydana gelmesidir. Valiler, onlara karşı şiddetli ve kötü politikalar üretiyorlar; kendilerini fâtih olarak görürken, onları küçümsüyorlardı. Bu sebeple Berberîler kendilerine İslâm'ın eşitlik ve kardeşlik prensibini sunan Hâricîlik mezhebini kısa sürede benimsediler.⁵⁹

Hâricîler ile Berberîler birbirleriyle o derece bütünleşmişlerdi ki, bazı tarihçiler Berberî isyanlarını Berberî-Hâricî isyanları olarak vermektedir.⁶⁰ Berberîler, Hâricî propagandistlerin kışkırtmaları sonucu hemen isyana girişmemişler ve onlara şöyle demişlerdi : *"Bizler valilerin, görevlilerin işledikleri kötülükler sebebiyle imamlara muhalefet etmeyiz, bu kötülükleri onlara yüklemeyiz."* Hâricîler onlara : *"Bu valiler ancak o imamların emriyle icraatta bulunuyorlar"* demişlerdi. Berberîler : *"Biz bu durumu yakînen öğrenmedikçe biz bunu kabul etmeyiz"* diye cevap vermişlerdi.

Nakledildiğine göre Meysere el-Midğarî başkanlığında on küsur kişilik Berberî heyeti Şam'a gidip halifenin huzuruna girmek için izin istedi. Halifenin yanına kabul edilme hususunda gecikme ve zorlukla karşılaşınca Hişâm'ın veziri olan Ebraş el-Kelbî'nin yanına gittiler ve ona şöyle dediler : *"Mü'minlerin emîrine söyle ki, bizim valimiz kendi ordusu ve bizimle beraber sefere çıktığı zaman bir ganimet elde ederse bizim dışımızdakilere hisse veriyor ve : 'Onlar*

⁵⁵ Taberî, V, 253.

⁵⁶ Abdülmun'im Mâcid, II, 288 ; Ahmed Emin, I, 293 ; Yusuf el-İşş, s.296 ; Ömer Ferrûh, *el-Arab ve'l-İslâm fi'l-Havzi'l-Ğarbi mine'l-Bahri'l-Ebyazi'l-Mütevessit*, 2.baskı, Beyrut, 1981, s.138.

⁵⁷ Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri*, İstanbul, 1996, s.233.

⁵⁸ René Basset, *"Berberîler"*, İslâm Ansiklopedisi (MEB), II, 526.

⁵⁹ Adnan Demircan, *Hâricîler*, s.233.

⁶⁰ Meselâ bkz.: Seyyid Emir Ali, *Musavver Târih-i İslâm*, terc: M. Rauf, İstanbul, 1329, s.140.

buna daha layık' diyor. Biz de: 'Bu durum bizim cihadımızı daha ihlaslı kılar, çünkü biz ganimetten bir şey almadık...' diyoruz. Bir şehri kuşattığımızda komutan bizi ön saflara sürüyor, kendi ordusunu geri bırakıyor. Biz : 'Haydi ileri! Bu durum cihadın faziletini çoğaltır, bizim gibiler kardeşlerinin yerlerini doldurabilir' diyoruz. Bu şekilde onları canımızla koruduk, ihtiyaçlarını yerine getirdik. Sonra mü'minlerin emîrine halis beyaz kürkler imal etmek için, bir kürk uğruna binlerce koyunumuzu öldürdüler. Yine de biz : 'Mü'minlerin emîri için bunlar az bile' diyor ve tahammül ediyorduk. Daha sonra güzel kızlarımızın hepsini elimizden almak için bizi zorluyorlar. Biz onlara : 'Biz de Müslümanız. Bu yaptıklarınızın ne Kitapta ne de Sünnette yeri yok' dedik. Öğrenmek istediğimiz şey şudur: Tüm bu olanlar mü'minlerin emîrinin bilgisi dahilinde mi oluyor? Yoksa onun bunlardan haberi yok mu?"

Berberîlerin bu şikayetlerini ve haklı tepkilerini dinleyen Ebraş el-Kelbî: "Kolay, bir çaresine bakarız" dedi. Ancak halifeden gelecek cevap gecikince Berberî heyetinde bulunanlar isimlerini bir kağıda yazdılar ve şöyle dediler : "Bunlar bizim isimlerimiz ve neseplerimiz. Şâyet mü'minlerin emîri bizi soracak olursa ona haber verin." Daha sonra Afrika'ya doğru yola çıktılar. Hişâm'ın valisine karşı ayaklanıp onu öldürdüler ve Kuzey Afrika'yı istilâ etmeye başladılar. Bu ayaklanmayı öğrenen Hişâm bu heyet hakkında bilgi isteyince onların isimleri kendisine verildi. Berberî isyan hareketini başlatan kişilerin o heyetteki-ler olduğu anlaşılmış oldu.⁶¹ Taberî de geçen bu rivâyet hem mevâlîye uygulanan politikaları tüm açıklığıyla ortaya koyması, hem de her şeye rağmen Berberîlerin Emevî halifesiyle görüşüp şikayetlerini doğrudan ona iletme isteklerini göstermesi bakımından önemli bir belge olma özelliğine sahiptir.

Berberîlerin yoğun bir şekilde yaşadıkları bir bölge olan Tanca'daki vali Ömer b. Abdullah el-Murâdî, Berberîlere karşı kötü davranmıştır.⁶² Bu vali ve görevlileri bölgede vergileri toplama konusunda katı davranmışlar, Berberîlerden aşırı miktarda zekat ve öşür vergisi almaya başlamışlardır. Berberîler İslâm dinini kabul etmelerine rağmen onlardan cizye vergisi bile almışlardır.⁶³

Kuzey Afrika'da başlayan bu ayaklanma hareketi daha sonra Endülüs'e de sirâyet etmiş ve 3 yıldan fazla (122-125/740-743) devam etmiştir. Özellikle Hişâm b. Abdülmelik'in son yıllarında ortaya çıkan bu isyanlar, devletin batı bölgelerindeki iç huzuru bozmuş, halife Hişâm ayaklanmaların bastırılabilmesi için devletin merkezinden ordular göndermek zorunda kalmıştır.

Berberîlerin Fas'tan Kayravan'a kadar olan geniş bölgeyi kan ve ateşe boğan bu ayaklanmaları yıllarca devam etmiş ve Şam'dan birkaç kez ordu göndermek suretiyle bastırılmıştır. Bu isyanlar sonucunda toplam 180.000 Berberî'nin öldürüldüğü nakledilmektedir.⁶⁴ Bu rakam abartılı olarak kabul edilse

⁶¹ Taberî, V, 253-254.

⁶² İbn İzârî, I, 51-52.

⁶³ İbn İzârî, I, 51-52 ; Ömer Ferrûh, *el-Arab ve'l-İslâm*, s.138.

⁶⁴ İbn Abdülhakem, s.222-223 ; İbnü'l-Esir, V, 193-194.

bile Berberî isyanlarında ne kadar kan döküldüğünü göstermesi bakımından ilginçtir. Berberî isyanları sonunda Kuzey Afrika ve Endülüs'teki Arap hâkimiyeti sarsılmıştır. Bu hâkimiyetin yeniden sağlanması için yapılan sert ve kanlı savaşımlardan sonra bölgedeki Arap nüfûzunun kırılması önlenmiştir. Berberî isyanları fetih hareketlerinde duraklama meydana gelmesine de yol açmıştır. J.J.Sanders'e göre Afrika'da başlayan Berberî isyanı, Arapların Batı Avrupa'daki ilerlemelerine nokta koymuştur.⁶⁵

Berberîlerin şikâyetçi oldukları konular daha çok dinî, siyâsî, sosyal ve iktisâdî alanlarda yoğunlaşıyordu. Onlar Araplarla eşitlik istiyorlar, valilerin adaletsiz ganimet ve vergi politikalarına başkaldırıyorlar, bunların Kur'an ve Sünnette olmadığını öne sürüyorlardı. Çağdaş tarihçilerden Abdülazîz ed-Dûrî'nin de ifade ettiği gibi⁶⁶ dinî, siyâsî faktörlerin yanında iktisâdî sıkıntı ve etkenler de göz önünde bulundurulmalıdır. İktisâdî problemler sadece Berberîlerde değil, devletin doğu eyaletleri Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde de görülen bir sıkıntıydı. Bu sıkıntı Horasan'da daha önce incelediğimiz Soğd ve Hâris b. Süreyc isyanlarına sebep olmuştur. Mevâlî ayaklanmalarında dinî ve siyâsî faktörlerden çokça bahsedilirken, bazen iktisâdî faktörlerin göz ardı edildiğini görmekteyiz. Berberî isyanlarının özünde de diğer etkenlerin yanında ekonomik problemlerin önemli rol oynadığı kanaatindeyiz.

Mevâlîye karşı uygulanan haksız uygulamalar ve Arap ırkçılığına karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Şuûbiyye hareketi, Emevîler'in son devirlerine doğru gelişme göstermiştir. Şuûbiyye fikrini ilk ortaya atan kişinin Hişâm b. Abdülmelik döneminde yaşayan şair İsmâil b. Yesâr olduğu ifade edilmektedir. Nitekim çağdaş araştırmacılardan Zâhiye Kaddûra da bu görüştedir. İran asıllı bu şâir Acemleri çok öven şiirler söylemiştir. Bir gün Rusâfe'de bulunan Hişâm'ın huzuruna giren İsmail, halifenin kendisinden bir şiir istemesi üzerine Acemleri öven bir şiir söyleyince buna çok kızan Hişâm ona kötü bir söz söylemiş ve bayılıncaya kadar başının havuzdaki suya daldırılmasını istemiştir. Daha sonra huzurundan çıkarılmasını emretmiş ve onu Hicaz'a sürgün etmiştir.⁶⁷ Görüldüğü gibi Hişâm, huzurunda Ümeyyeoğulları ya da Arapların met-hedilmesini beklerken Acemlerin övülmesine içerlemiş ve şâiri cezalandırmıştır. Bu olay Emevî halifelerinin Arapçılık vasıflarını göstermesi açısından ilginç bir örnektir.

Hişâm dönemi boyunca mevâlî ile ilişkiler inişli-çıkışlı bir seyir takip etmiştir. Bu dönemde bazı valilerin olumsuz hareketleri tepki toplamış, Horasan ve Kuzey Afrika'da bazı isyanlar ortaya çıkmıştır. Ancak özellikle Horasan'da Hişâm'ın son 5 yılında valilik yapan Nasr b. Seyyâr'ın olumlu faaliyetleri mevâlîyi biraz da olsa rahatlatmıştır. Bazı çağdaş araştırmacılara göre Hişâm dönemi önceki devirlere göre mevâlînin nispeten rahatladığı bir devir olmuştur.

⁶⁵ John J. Sanders, *A History of Medieval Islam*, London, 1965, p.93.

⁶⁶ Abdülazîz ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s.64.

⁶⁷ Zâhiye Kaddûra, s.54.

Hüseyin `Atvân'a göre Hişâm, sosyal alanda özellikle Horasan'da mevâlînin durumuyla ilgilenmiş, onların sosyal ve mâlî problemlerini çözmeye çalışmıştır. Horasan'ın genel durumu, komutan ve askerlerin tutumları hakkında bölgeyi iyi tanıyan kişilerden bilgiler edinmiştir.⁶⁸ Mevâlînin katıldığı tüm savaşlarda ganimetten pay almaması söz konusu değildir. Mevâlî, Hişâm dönemi boyunca birçok sefere katılmış ve hissesine düşen miktarı almıştır. Daniel Pipes'e göre, 106/724 yılında Semerkand'daki Mevâlî askerler, yapılan sefere artçı olarak katılmışlardır. 110/728'de Kemerce kuşatmasına katılan köle askerler, 112/7730 yılındaki Geçit Savaşı'nda çok önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Daha sonra Türklerle yapılan savaşlara da iştirak etmişlerdir.⁶⁹ Görüldüğü gibi daha önceki dönemlerde başlayan Arap olmayan unsurların asker olarak Emevî ordusunda yer alması, Hişâm döneminde artarak devam etmiştir.

Bu arada mevâlîden bazı kişiler devlet kademelerindeki görevlere getirilmişlerdir. Örnek vermek gerekirse Hişâm b. Abdülmelik'in kâtibi azatlı kölesi Sâlim idi. Hişâm dönemindeki Irak valilerinden Yusuf b. Ömer es-Sekaffî'nin katibi de azatlı bir kölesiydi. Yine Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın kâtibi Benî Şeyban'ın azatlısı Buhturî b. Mücâhid idi. Hişâm'ın Dîvânü'l-Hatem görevlisi Benü'l-Harîş'in azatlısı Rebî` b. Sâbur'du. Hişâm'ın hâcibi ise azatlısı Galib b. Mes`ud idi.⁷⁰

Batılı bir araştırmacının da ifade ettiği gibi⁷¹, Arap olmayan halklar zorla Müslüman yapılmıyordu. Din değiştirmek veya kendi inancını yaşamak konusunda serbestlik söz konusuydu. Yine Arap dilinin konuşulması konusunda da bir zorlama yoktu. Herkes kendi dilini rahatça konuşabiliyordu. Emevî halifeleri içinde Ömer b. Abdülazîz'den sonra özellikle Hişâm döneminde halifenin ve bazı valilerin katipleriyle dîvan görevlileri arasında Arap olmayan kişiler mevcuttu. O halde mevâlînin Hişâm döneminde tüm haklardan mahrum olduğunu iddia etmenin subjektif bir görüş olduğu kanaatindeyiz. Hişâm döneminde de mevâlîye karşı adaletsiz uygulamalar ve bunun sonucu olarak çıkan bazı isyanlar olmakla birlikte özellikle Horasan bölgesinde Hişâm'ın halifeliğinin son beş yılında (120-125/738-743) Nasr b. Seyyâr'ın bazı olumlu faaliyetleri de gözden uzak tutulmamalıdır.

3- Hişâm b. Abdülmelik Döneminden Sonra Emevîler'in Yıkılışına Kadar Mevâlînin Durumu:

Hişâm b. Abdülmelik'in ölümünden sonra işbaşına gelen Velîd b. Yezîd dönemi (125-126/743-744), Emevîler döneminin yıkılış sürecinin başladığı devirdir. Çünkü Velîd, devlet işleriyle, iç ve dış problemlerle ilgilenmekten daha

⁶⁸ Hüseyin `Atvân, *el-Ümeviyyûn ve'l-Hilâfe*, s.195.

⁶⁹ Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, New Haven and London, 1981, p.128-130.

⁷⁰ Mahmud Mikdad, s.261-262; Bu konuda ayrıca bkz: Necdet Hammaş, "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", çev: İrfan Aycan, A.Ü.İ.F.Dergisi, XXXVII, Ankara, 1997, s.175-183.

⁷¹ De Lacy O'Leary, s.49.

çok av partileri, at yarışları ve eğlence meclislerinde vakit geçirmiştir. Bu dönemde bazı devlet görevlileri görevlerini kötüye kullanmışlar ve idârî alanda bir takım bozulmalar ortaya çıkmıştır. Arap kabileleri arasındaki mücadeleler daha da şiddetlenmiş, mevâlîye haksız uygulamalar devam etmiştir.

Toplumdaki huzursuzluk şiddetli bir şekilde artınca Emevî ailesi toplanarak Velîd b. Yezîd'in halifelikten azledilmesine ve yerine III. Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in getirilmesine karar vermiştir. Bunun üzerine II. Velîd, arkadaşlarıyla birlikte çekildiği Filistin'deki Bahra sarayında III. Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik ve askerleri tarafından kuşatılmış ve öldürülmüştür.⁷² Bu dönemde mevâlînin durumuyla ilgili net bilgilere ulaşamadık. Ancak bu karışık ortamda mevâlînin çoğunlukla kendi bölgelerinde yaşadıkları ve hilâfet merkezindeki yönetim tartışmalarından uzak olduklarını tahmin etmek zor değildir.

II. Velîd'in öldürülmesinden sonra sırasıyla III. Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik (126/744) ve onun altı ay sonra ölmesi üzerine İbrahim b. Velîd (126-127/744) işbaşına geçmiştir. Özellikle III. Yezîd, biat töreni sırasında yaptığı konuşmada kendisine Ömer b. Abdülazîz'i örnek aldığını, ağır vergi yüklemeyeceğini, zayıfların kuvvetliler hakkında yapacağı şikayetleri dinleyeceğini söylemiştir. Onun bu olumlu sözlerine rağmen yıkılış sürecine giren Emevî devletinin Filistin, Humus, Şam, Yemâme ve Irak bölgelerinde çeşitli isyanlar çıkmıştır. Üstelik bu yeni halifeye Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ve Ermeniyeye-Azerbaycan valisi Muhammed b. Mervan biat etmemişlerdir.⁷³ Dolayısıyla gerek III. Yezîd, gerekse İbrahim b. Velîd dönemlerinde iç isyanlar ve hilâfet merkezindeki kargaşalar ön plana çıkmış, bu karışık ortamda mevâlînin konumunda herhangi bir değişiklik olmamış ve şikayetleri devam etmiştir.

Son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed (127-132/744-749), devletin yıkılmaya yüz tuttuğu bir ortamda halifeliğe geçmiştir. Mervan b. Muhammed, önceki halifeler devrinde yıllarca Ermeniyeye-Azerbaycan valiliği yapmış, bir çok savaşa komutan olarak katılmış tecrübeli birisidir.⁷⁴ Yaklaşık beş yıl süren halifeliği döneminde kabile çekişmeleri, Hâricî isyanları, Hz. Ali soyunun ayaklanma teşebbüsleri ve Abbâsî dâîlerinin propagandalarını gizliden açığa çıkarmaları vb. problemlerle geçmiştir. Hişâm döneminde başlayan ve aralıklarla on yıl kadar süren mevâlî destekli Hâris b. Süreyc isyanı Mervan b. Muhammed'in hilâfetinde bastırılmış ve Hâris b. Süreyc 128/746 yılında Horasan valisi Nasr b. Seyyâr tarafından öldürülmüştür.⁷⁵

⁷² Velîd b. Yezîd ve faaliyetleri hakkında bkz: Hüseyin Atvân, *Sîretü Velîd b. Yezîd*, Kahire, 1980, s.11-199, 239-364; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, s.87-88.

⁷³ Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatif, *el-Âlemül-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Kahire, 1984, s.203-207; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, s.88-90.

⁷⁴ Mervan b. Muhammed'in halifeliğinden önceki fetihleri ve faaliyetleri için bkz: Sa'dî Ebû Cîb, *Mervân b. Muhammed ve Esbâbu Sükûti'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Dımeşk, 1982, s.17-31, 100-105 ; İsmail Hakkı Atçeken, s.172-177 ; Ali Delice, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*, (Basılmamış doktora tezi), Sivas, 1998, s.16-75.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, V, 345; Zâhiye Kaddûra, s.61.

Öte yandan bu dönemde Kuzey Afrika'da Arap-Berberî mücadelesinin yanında hilâfet merkezinde başlayan ve devletin her bölgesinde etkisini gösteren Kaysî-Yemenî mücadelesi 127/745 yılından başlayarak aralıklarla on yıl kadar devam etmiştir. Üstelik bu olaylar Endülüs'e de sıçrama temayülü göstermiştir.⁷⁶ Mevâlînin genel durumunda herhangi bir değişiklik olmadığı, kronik olarak uzun yıllardır devam eden problemlerin sona ermediğini söylemek mümkündür. Her ne kadar Hişâm b. Abdülmelik tarafından 120/738 yılında Horasan bölgesine vali olarak tayin edilen ve Emevîler'in yıkılışına kadar burada valilik yapan Nasr b. Seyyâr'ın daha önce ifade ettiğimiz bazı icraatları mevâlîyi biraz rahatlatmışsa da, uzun yıllar devam eden Hâris b. Süreyc isyanı bu bölgede sükuneti bozmuştur.

Mervan b. Muhammed'in hilâfetindeki önemli olaylardan birisi de, 129/746-747 yılından itibaren Abbâsî ihtilalinin açık propaganda dönemine başlaması ve ihtilalin kitlelerde kolektif ruh haline gelmesidir.⁷⁷ 100/718-719 yılında gizli bir şekilde başlayan Abbâsî da'veti, uzun yıllar Horasan bölgesine Sûriye ve Irak'tan gönderilen dâiler vasıtasıyla gizli bir şekilde yürütüldükten sonra Mervan b. Muhammed'in halifeliğinde Ebû Müslim el-Horasânî'nin ihtilal liderliğine geçmesinden sonra açık propaganda ve mücadele dönemi başlamıştır.⁷⁸

Mevâlî kesiminin hilâfete geçme şansı olmadığı için Abbâsî davetçilerin hareketine katılmışlar ve destek vermişlerdir.⁷⁹ Abbâsî dâileri de mevâlînin Emevî idarecilerine olan kızgınlıklarını ve tepkilerini iyi bildikleri için mevâlînin bu tepkisini kendi propagandalarında önemli bir argüman olarak kullanmışlardır. Muhammed b. Ali tarafından tespit edilen Abbâsî da'vetinin en önemli üç prensibinden birisi, "Araplarla mevâlî arasında eşitlik sağlamak" idi.⁸⁰ Ayrıca Abbâsî ihtilali organizasyonunda görev alan 12 nakîbten 8 tanesinin Arap, 4 tanesinin mevâlî olduğu ifade edilmektedir.⁸¹ Ancak Fâruk Ömer, 12 nakîbin tamamının Arap olduğu görüşünü öne sürmekte ve nakîblerden bir kısmının mevâlî olduğunu kabul etmemektedir.⁸²

Abbâsî da'vet merkezleri olarak Kûfe ve Horasan'ın seçilmesinde bu harekete mevâlînin verdiği destek dikkate alınmıştır. Üstelik Abbâsî ihtilalinin en önemli komutanlarından ve lider kadrolarından olan Ebû Seleme el-Hallâl⁸³ ve

⁷⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-I*, Ankara, 1994, s.54.

⁷⁷ Nahide Bozkurt, s.63.

⁷⁸ Mervan b. Muhammed döneminde Abbâsî da'vetiyle ilgili geniş bilgi için bkz: Muhammed Berekât el-Beyelî, s.26-35; Ali Delice, s.151-186.

⁷⁹ Ömer Ferrûh, *Târîhu Sadri'l-İslâm*, s.175-176.

⁸⁰ M. Berekât el-Beyelî, s.42-44; M. Abdülfettah Ulyan, s.37-43.

⁸¹ Hasan el-Bâşâ, *Dirâsât fî Târîhi'l-Devleti'l-Abbâsiyye*, Kahire, 1990, s.7.

⁸² bkz: Fâruk Ömer, s.159.

⁸³ Hakkında fazla bilgi için bkz: İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-A'yan*, thk: İhsan Abbas, Beyrut, 1977, II, 195-197; M. Berekât el-Beyelî, s.15-16 ; Hakkı Dursun Yıldız, *"Ebû Seleme el-Hallâl"*, T.D.V.İ.A., İstanbul, 1994, X, 228-229.

milliyeti hakkında tartışmalar olan Ebû Müslim el-Horasânî⁸⁴, nin mevâlî kökenli olma ihtimali oldukça yüksektir. Abbâsî ihtilal liderleri Emevîler döneminde Arap olanlar-Arap olmayanlar ayırımına son vermeye önem göstermişlerdir. Abbâsî hareketinin öncüleri olarak mevâlîden olan kimselere önemli görevler verilmiştir. Ebû Müslim el-Horasânî, ordu dîvanına askerleri kaydederken Emevîler dönemindeki uygulamanın aksine kabilesel orijinlerine göre değil, baba adı ve hangi şehirden olduklarına göre kayda geçirilmesini istemiştir. Bunun doğal sonucu olarak Arap ve mevâlî askerlere verilen maaş pratikte eşit hale gelmiştir.⁸⁵

SONUÇ

Emevîler döneminin kuruluş yıllarından itibaren halifeler ve devlet görevlileri arasında Arapçılık ön plana çıkmış ve Türkler, İranlılar, Berberîler ile diğer Arap olmayan Müslümanlar (**mevâlî**) dinî, siyâsî, askerî, sosyal ve ekonomik açılardan haksızlığa uğratılarak bir bakıma ikinci sınıf insan muamelesi görmüşlerdir. Bu olumsuz uygulamalar Ömer b. Abdülazîz devrine kadar sürmüştür. Emevî halifeleri içinde Ömer b. Abdülazîz, mevâlîye karşı kendisinden önceki halifelerin icraatının aksine davranmıştır. Ömer b. Abdülazîz halife olduktan sonra tüm valilerine birer mektup göndererek mevâlîye karşı insafli davranmalarını emretmiş, onlardan İslâm dinini kabul edenlerden cizye vergisinin kaldırılmasını istemiştir. Hoşgörülü ve reayasına karşı âdil bir halife olan Ömer b. Abdülazîz, İslâm egemenliğini kabul eden gayr-i müslim toplumlar arasında İslâm dininin bir barış ortamında ve tebliğ metoduyla yayılmasına gayret etmiştir. Bu devirde yapılan çeşitli ıslahat girişimleriyle mevâlînin şikayetçi olduğu konular giderilmeye çalışılmıştır. Mevâlîye yüklenen ağır ve haksız vergiler kaldırılmış, Müslüman olan gayr-i Araplardan cizye vergisi alınması âdetine son verilmiştir. Ömer b. Abdülazîz, Araplarla, gayr-i Arap Müslümanlar arasında iyi ilişkiler kurmuş, her iki tarafa da vergi ve muamele konusunda eşit davranmıştır. O, bu uygulamalarıyla devletin gelirlerinin azaldığı konusundaki görevlilerinin şikayetlerini dikkate almamıştır. Mevâlî bu dönemde siyâsî, sosyal ve ekonomik açılardan diğer halifeler zamanında görmediği haklara kavuşmuştur. Ömer b. Abdülazîz devri uzun yıllardır adaletsiz ve olumsuz yaklaşımlarla karşılaşılan mevâlîye rahat bir nefes aldırılmıştır. O halde Ömer b. Abdülazîz devri, Emevîler dönemi boyunca olumsuz mevâlî politikalarının olumlu ve âdil uygulamalara dönüşmesi açısından diğerlerinden çok farklı bir devirdir.

Ömer b. Abdülazîz döneminden sonraki Emevî halifeleri genellikle mevâlîye uygulanan yüksek vergileri yeniden koymuşlar, devletin gelirlerinde azalma olduğu gerekçesiyle İslâm'ı kabul eden mevâlîden cizye vergisi almaya

⁸⁴ Hakkında fazla bilgi için bkz: İbn Hallikan, III, 145-155 ; M. Berekât el-Beyelî, s.25-34; Nahide Bozkurt, s.52-57 ; Nadir Karakuş, *Ebû Müslim el-Horasânî : Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Basılmamış doktora tezi), Konya, 1996, s.15-53; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", T.D.V.İ.A., İstanbul, 1994, X, 197-199.

⁸⁵ Nahide Bozkurt, s.95.

başlamışlardır. Ayrıca fetihlere katılan ve Müslümanlarla birlikte canla başla savaşan mevâlîye ganimet dağıtımında eşit davranılmamış, Arap-mevâlî ayırımı yapılmıştır. Emevî devletinin doğusunda Türkler ve İranlılara, Kuzey Afrika ve Endülüs'te ise Berberîlere yapılan haksız ve ayırımcı uygulamalar zamanla mevâlînin çeşitli isyanlar çıkarmalarına veya bölgelerinde farklı amaçlarla çıkan isyanları desteklemelerine yol açmıştır. Makalemizde incelediğimiz Horasan bölgesinde Soğd ve Hâris b. Süreyc isyanları, Kuzey Afrika ve Endülüs'teki Berberî isyanlarının en önemli sebeplerinden birisi Emevî idarecilerinin adaletsiz mevâlî politikalarıdır. Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr gibi bazı Emevî valileri ve idarecileri mevâlînin şikayetçi olduğu konuları düzeltmek için bir takım girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak kronik olarak uzun yılların birikimi olan tüm problemleri bir anda çözmek mümkün olamamıştır.

Mevâlînin Emevî idarecilerinin uygulamalarına tepkisi sadece isyanlarla sınırlı kalmamış, Abbâsî ihtilalinin hem içinde yer alarak, hem de bu harekete en büyük desteği vererek Emevî yönetimine olan kızgınlıklarını göstermişlerdir. Abbâsî ihtilalinin başarıya ulaşip, Emevî hanedanının yıkılmasında mevâlînin katkısının büyüklüğü inkar edilemez bir gerçektir. Abbâsî ihtilali, başlangıcından itibaren İranlılar ve Türklerin yoğun bir şekilde yaşadıkları Horasan bölgesinde önce gizli ve daha sonra açık olarak sürdürülmüş ve mevâlînin büyük desteğiyle sonuca ulaşmıştır. Bu başarıda Abbâsî lider kadrolarının uzun yıllardır haksızlığa uğrayan mevâlîye olumlu yaklaşımları, eşitsizlikleri gidermeye çalışmaları da önemli bir faktördür.